

**Vertikālā virzība *ἀνά* ‘augšup’ un *κατά* ‘lejup’ –
prefiksi salikteņos ar grieķu verbu *λαμβάνω* ‘ņemt’
*The vertical direction ἀνά ‘up’ and κατά ‘down’:
the case of the prefixed Greek verb λαμβάνω ‘take’***

Ieva Fībiga

Rīgas Stradiņa universitāte, Valodu centrs
Dzirnciema iela 16, Rīga, LV-1007
E-pasts: *Ieva.Fibiga@rsu.lv*

Ilze Rūmniece

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Klasiskās filoloģijas katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *ilze.rumnice@lu.lv*

Rakstā analizēts ar prepozīcijām *ἀνά* ‘augšup’ un *κατά* ‘lejup’ saliktais grieķu verbs *λαμβάνω* ‘ņemt, tvert, iegūt’ un tā potenciālā vertikālās virzības kustības semantika. Verbs *λαμβάνω* ar abām prepozīcijām ir plaši izmantots gan sengrieķu, gan jaungrieķu valodā, tā nozīme vertikālajā kustībā vērojama gan tiešā, gan mainītā un pārnestā nozīmē, tādēļ iespējami arī valodas diahronijas procesos balsīti vērojumi. Pētītais materiāls skatīts salīdzinoši, sastatot *ἀνά* un *κατά* salikto verbu nozīmes un to attīstības galvenās iezīmes. Secināts, ka prepozīciju semantikas pārstāvētā vietas/virzības dimensija saliktajos verbos nereti pārtop laika dimensijā, norādot vai nu uz uzsākamu jeb atkārtotu (*ἀνά-*) vai nobeigtu, perfektīvu darbību (*κατά*). Abas prepozīcijas salikumā ar dažādiem verbiem var izteikt arī darbības izcēlumu, pastiprinājumu, tomēr salikteņos ar *λαμβάνω* šāda funkcija pamatā piemīt tikai *κατά* elementam.

Atslēgvārdi: grieķu verbs *λαμβάνω*; prepozīcijas ‘augšup’/‘lejup’; vertikālā kustība; nozīmes maiņa.

Grieķu valodas prepozīciju pamatfunkcija ir adverbiāla – precizēt verba izteikto darbību. Šī funkcija nodrošina arī salikteņu rašanos; salikteņos ar prepozīcijas pirmo elementu prepozīcijas iegūst prefiksa lomu (Smyth 1920, 365–366).

Šajā lomā, īpaši kompozītajos verbos, prepozīciju sākotnējā nozīme bieži mainās, kopā ar attiecīgo verbu veidojot jaunas nozīmes, kurās pašas prepozīcijas semantika jaušama pastarpināti un nosacīti.

Šai ziņā, koncentrējoties uz vietas jēdzienu un tā izteikšanu valodā, rakstā kā izpētes objekts izvēlēts viens konkrēts verbs, plaša nozīmju spektra pārstāvis – *λαμβάνω* (‘ņemt, dabūt, iegūt’)¹ un salīdzinājumā apskata tā salikteņus ar

¹ Rakstā šeit un turpmāk izmantots vārdnīcu un sengrieķu tekstu digitālo resursu materiāls: Liddell, Scott. 1968, 2007; Babiniotis 2012; *Thesaurus Linguae Graecae, A Digital Library of Greek Literature*.

semantiski opozītiem vertikālu virzību izsakošiem elementiem *ἀνά-* un *κατά-* ('augšup', 'lejup'; atbilstošie adverbi – *ἄνω / κάτω* – 'augšā/lejā').

Grieķu valodas kā Eiropā senākās rakstiski fiksētās valodas materiāls ļauj izmantot kā senāko (sengrieķu) slāņu piemērus, tā arī mūsdienu grieķu valodas lietojuma analogus, novērojot nozīmes maiņas diahroniskā griezumā.

Vispirms par prepozīcijām kā patstāvīgām valodas vienībām. Ja sengrieķu valodas materiālā tās sastopamas bagātīgi un arī vienlīdz produktīvas salikteņu (gan nomenu, gan verbu) darināšanā, tad mūsdienu grieķu valodā *ανά/κατά* tikai atsevišķos gadījumos darbojas kā prepozīcijas; kā salikteņu elementi – izteikti bieži.²

Joprojām autoritatīvajā sengrieķu valodas gramatikā (Smyth 1920, 373, 380) sadaļā par prepozīcijām, kuras iesaistās salikto verbu darināšanā, minētas šādas nozīmes:

- 1) *ἀνά* – 'augšup (up), atpakaļ (back), atkal/vēlreiz (again)'
- 2) *κατά* – 'lejup (down from above), atpakaļ (back), pret/preī (against, adversely), pilnībā/galīgi (completely)' – darbības nobeigtība, notikušā neatgriezeniskums.

Minēto prepozīciju semantika ieskicē faktu, ka bez pamatidejas par pretnostatījumu *augšup/lejup* tās kā salikteņelementi var izteikt arī nosacīto horizontālo virzību (atpakaļ, pretī), ja laika ritumu un notikumus iedomājamos horizontālā plaknē.

Par prepozīciju *ανά/κατά* semantisko lomu sengrieķu saliktajos verbos vārdnīcu materiāls fiksē vēl kādu iespēju: tās abas var izteikt vārda pamatnozīmes akcentējumu, izcēlumu, uzsvērumu (Liddell, Scott 1968, 98, 883). Turpmāk par to, kādā mērā šie vispārīgie konstatējumi attiecināmi arī uz verba *λαμβάνω* salikteņiem senajā un jaungrieķu valodā, un kā un ciktāl vietas/virzības nozīme tajos pastāv. Nepretendējot uz izsmeļošu visu verbu nozīmju analīzi, rakstā tiks atrādītas *λαμβάνω* salikteņu grupas, kas uzrāda līdzīgas un arī nosacīti pretējas nozīmes, kā arī izvērtēta prepozīciju vietas un virzības nozīmes transformācija noteiktos verbos un sengrieķu / jaungrieķu materiāla salīdzinājumā.

Līdzīgas nozīmes verbu pāri (sastopami gan sengrieķu, gan jaungrieķu valodā):

<i>ἀναλαμβάνω</i>	<i>καταλαμβάνω</i>
- saņemt, pieņemt, ņemt savās rokās - pārņemt (no cita); uzņemt/-ies, uzsākt - gūt virsroku (no augšas), pārvarēt	- pieņemt, (pa-)turēt; iegūt, glabāt - pārņemt (visā apjomā), ieņemt (vietu) - panākt, pārsteigt, notvert, pieķert - nosodīt, notiesāt

1. tabula.

² Prepozicionālie prefiksi (Holton, Mackridge, Philippaki-Warburton 2004, 244–245).

No 1. tabulā pārstāvētā verbu nozīmju kopsavilkuma redzams, ka

- *ανα-/κατα-* (pretēji telpiskie virzieni) spēj kalpot vienai un tai pašai nozīmei – ņemt no augšas un turēt apakšā (zem subjekta), kaut ko ņemt/dabūt un noturēt.
- *ανα-*nozīmes, izsakot ņemšanu, gūšanu, turēšanu, ir neitrālākas, kamēr *κατα-* – „agresīvākas” (ko mazāk spēj izteikt atsevišķa verba tulkojums, labāk – avotvalodas konteksts).

Šai ziņā semantiskais *ανά-/κατά-* salikteņu pretnostatījums *pieņemt / sagrābt* (neitrāli/agresīvi) visuzskatāmāk atklājas kontekstos, kuros iespējams izvērtēt abu verbu nozīmi, piem.:

Γαν πρᾶτᾶ, γαν κριετνυμᾶ παστᾶνοσᾶις ιρ πᾶρᾶκς παρ νῆκιβυ υν ιζμᾶιγᾶμ; τομῆρ ᾶινας, κυρας νο τᾶ νοκορῆ ιυτεκλισκᾶις υν κῆρμενισκᾶις, ᾶργυμεντι, ιεσπαϊδι, λῆδζῆβας, [κο τας] υζῆμετ (ᾶναλαμβᾶνει), νεπαλιεκ μῆζῆγι κᾶ νοσπιδυμι βασκᾶ, βετ τᾶς [ᾶινας] πᾶρῆμετ (καταλαμβᾶνει) νεσακᾶρτοταις υν σατραυκοσᾶις.³

Jo nozīme abstraktāka, tālāka no konkrētas „ņemšanas” darbības, jo tā izteiktāk konteksta nosacīta, piem.: *likums, mūs atbrīvojot no vainas, nosoda* (burt. *notver* – καταλαμβᾶνει) *nogalinātāju*.⁴

Pretējas nozīmes verbu pāri:

<i>ἀναλαμβάνω</i>	<i>καταλαμβάνω</i>
- atkārtot/darīt atkal; atgūt/-ties jaungrieķu: <i>επ+ανα-λαμβάνω</i>	- apturēt, apstādināt (pieķert), saturēt, apvaldīt
- atkārtot turēt/piecelt, atbalstīt	- nosodīt (gremdēt uz leju)

2. tabula.

No tabulā pārstāvētā verbu nozīmju kopsavilkuma izriet:

- paralēlie piemēri rāda, ka pretējas nozīmes salikteņiem ar *λαμβάνω* veidojas laika orientācijā⁵: ‘atkārtot’ ir kā ‘atkal, vēlreiz ņemt’, savukārt ‘apturēt’ – kā ‘neļaut atkārtoties, turpināties’, proti, neņemt vēlreiz;
- prepozīciju sākotnējā telpiskā/virziena nozīme attiecīgajos saliktajos verbos pāraug laika nozīmē (darbība tiek uzsākta vai atkārtota/darbība tiek apturēta).

³ *τὸ γὰρ ὄν καὶ νοητὸν καὶ ἀγαθὸν φθορᾶς καὶ μεταβολῆς κρείττον ἔστιν ἢ δ’ ἀπ’ αὐτοῦ τὸ αἰσθητὸν καὶ σωματικὸν εἰκόνας ἐκμάττεται, καὶ λόγους καὶ εἶδη καὶ ὁμοιότητας ἀναλαμβάνει, καθάπερ ἐν κηρῷ σφραγίδες οὐκ αἰεὶ διαμένουσιν, ἀλλὰ καταλαμβάνει τὸ ἄτακτον αὐτὰς καὶ παραχῶδες...* (Plutarchus, *De Iside*, 54)

⁴ ... ὁ νόμος ἀπολύων ἡμᾶς τῆς αἰτίας τὸν ἀποκτείναντα καταλαμβάνει. (Antiphon, *Tetralogia II*, 3,4,10)

⁵ Izmantota E. Soidas terminoloģija (Soida 2009, 233–235)

Jāpiebilst, ka gan sengrieķu, gan jaungrieķu valodā vairākās minētajās nozīmēs aktīvi ir *κατα-* salikteņi ar citiem vārdiem kā pamatkomponentiem, kā arī citi sinonīmi, piem., *κατα-δικάζω*, *κατα-κρίνω* ‘nosodu’, *κατ-έχω* ‘ieņemu (vietu)’; *παίρνω* ‘ņemu’, *σηκώνω* ‘paceļu’, *κυριαρχώ* ‘iegūstu valdījumā’, *παύω* ‘apturu, pārtraucu’.

Semantiski salikteņelementa prepozīcijas *κατα-* izteiktā virzība lejujup sasauca ar darbības pabeigšanas nozīmi (līdz lejam – līdz atdurei, galīgi, neatgriezeniski). Savukārt prepozīcija *ανα-* izsaka kustību augšup un arī atpakaļ⁶, tādēļ „iespējama” darbības atkārtošana (caur virzību atpakaļ), piem.:

... *νηνα* māsu *Mariameni* dzīves gals *satver* (*καταλαμβάνει*) *četrdesmit gadu vecumā*.⁷

πῆκῃ pārņem nakts; *uznāk* liela vētra, *pārņem* dziļš miegs.⁸

... *neēdājiem slimniekiem kāds piedāvāts auglis atjauno* (*atkal piešķir* – *ἀναλαμβάνει*) *ēstgribu*.⁹

... *viņš atkal atsāk* (*ņem atkal, ņemas kaut ko darīt* – *πάλιν ἀναλαμβάνει*) *Draudzības Zevam vēltītās lūgšanas saskaņā ar tēvu likumiem*.¹⁰

Saistībā ar telpas/virziena un laika (pabeigtības) semantiku līdzīgs nozīmju preparējums atklājas, izvērtējot arī izteikti pārnestās nozīmes attiecīgajos verba *λαμβάνω* salikteņos. Uzskatāmāk tās pārstāv salikteņi ar *κατα-*: atsevišķi kontekstpiemēri sengrieķu valodā, bet stabili jaungrieķu valodas materiālā uzrāda verba *καταλαμβάνω* nozīmi ‘saprast, aptvert, pieņemt, piekrist’. Atsevišķi gan jāiemīn par verbformas izmaiņām jaungrieķu valodā (turpmāk). Tomēr, izvērtējot prepozīcijas *κατά* semantisko lomu minēto pārnesto nozīmju formēšanā salikumā ar verbu *λαμβάνω*, jādomā par to, ka *satvert* cita starpā nozīmē ‘nospiest no augšas uz leju’; arī ‘*satvert* ar domu/prātā nozīmē fiksēt – aptvert, uztvert, saprast/pieņemt’. Zīmīgi, ka latviešu analogi šim vārdam arī saistās ar ņemšanu, tveršanu savienojumā ar dažādiem prefiksiem (*uztvert, aptvert, pieņemt viedokli*).

Te iederīgs komentārs par verbu *λαμβάνω* un tā salikteņiem mūsdienu grieķu valodā: vārdam *λαμβάνω* gadsimtu gaitā ir izveidojusies senā aorista celmā *λαβ-βαλστίτα* paralēlforma *λαβαίνω*. Salikumā ar prepozīciju *ἀνα-* sastopama verbforma *λαβαίνω*. Savienojumā ar *κατα-* veidojas nozīmes šķītrums: verbs *καταλαμβάνω* – ‘ieņemu, gūstu virsroku’, verbs *καταλαβαίνω* – ‘uztveru, saprotu, izprotu’ (Babinotis 2012, 857). Pēdējais norāda uz sa-tveršanu/sa-ņemšanu mentālā nozīmē, kam pamatā prepozīcijas *κατά* semantiskā virzība uz leju – izteicot nofiksēšanu, kas saistāms ar ieņemšanu/pieņemšanu prātā, domās. Jāpiezīmē, ka verbs *καταλαμβάνω*

⁶ Attiecībā uz salikteņiem norāde uz analogu latīņu valodā ar *re-, retro-* (Liddell, Scott 2007, 46–47).

⁷ *τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Μαρίας τὴν τελευτῆ τοῦ βίου καταλαμβάνει τεσσαρακοστὸν ἔτος πεπληρωκυῖαν* (Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 4, 78)

⁸ *εὐθὺς ἢ νῦξ καταλαμβάνει* (Strabo, *Geography*, 3,1); *καταλαμβάνει χειμῶν πολὺς* (Plutarchus, *Lucullus*, 13); *ὑπνος βαθὺς καταλαμβάνει* (Longus, *Daphnis et Chloe*, 2, 23)

⁹ ... *τοῖς ἀποσίτοις τῶν ἀρρώστων ὁπώρας τι προσενεχθὲν ἀναλαμβάνει τὴν ὄρεζιν* (Plutarchus, *Quaestiones convivales*, 2,2)

¹⁰ ... *πάλιν ἐς Φιλίου Διὸς τὰς εὐχὰς ἀναλαμβάνει κατὰ τὰ πάτρια*. (Julianus, *Misopogon*, 346c)

tādējādi mūsdienu valodā zaudējis vairumu semantiski niansēto pozīciju, kādas tam bijušas sengrieķu valodā.

Attiecībā uz verbu *ἀναλαμβάνω*/*λαμβάνω* mūsdienu grieķu valodā: tas saglabājis iepriekš rakstā 1. un 2. tabulā uzrādītās nozīmes, kādas fiksējamas vēl sengrieķu materiālā, pie kam nozīmes ziņā bez īpaša šķīruma tiek izmantots gan salikteņa pamatelements *λαμβάνω*, gan *λαμβάνω*; pirmais izteiktāk literārās valodas kontekstā (Babiniotis 2012, 161).

Zīmīgi, ka pacelšanas augšup/atkal atgūšanas nozīme iemanto interesantu morfoloģisko noformējumu jaungrieķu valodā ar salikteni *επαναλαμβάνω* – ‘daru kaut ko otrreiz, atkārtēju (to pašu; zināmo, apgūto)’.

Šajā nozīmē verbs *λαμβάνω* darbojas ar diviem saistītiem prefiksiem resp. prepozīcijām – *επι* + *ανα* (burtiski: ‘pie/uz + augšup / atkal’), kas – ārēji tautoloģisks veidojums, laiku gaitā izveidojies paliekošs valodas lietojumā – norāda uz nozīmes papildu pastiprinājumu.

Tāds dubultprefiksējums ar *ἀνα*- kā vienu no elementiem jaungrieķu valodā izveidojis adverbu *ζανά* ‘no jauna, vēlreiz, atkal’, kurā saplūdušas prepozīcijas *εκ/εξ*¹¹ ‘no-, iz-’ un jau pieminētā *ανά*. Līdzīgs salikums latviešu valodā, piem.: *atkal no jauna kaut ko darīt*. Elements *ζανά* ir pirmais komponents visai daudzskaitlīgai salikteņverbu grupai jaungrieķu valodā, piem.: *ζανα-κάνω* ‘daru atkal, vēlreiz’, *ζανα-λέω* ‘saku atkārtoti, vēlreiz’, *ζανα-γράφω* ‘rakstu atkal, no jauna, pārrakstu’, *ζαν-αρχίζω* ‘sāku vēlreiz, no jauna’ u. c.

Šādi piemēri uz valodas vēsturiskās attīstības fona varētu norādīt, ka prepozīcija *ἀνα*- (virziens augšup, atkārtota darbība) uztverama kā semantiski vājāka, tai valodas arsenālā atsevišķos salikteņos ar *λαμβάνω* radušies pastiprinoši elementi (*επι*, *ζανα*), kamēr prepozīcija *κατά*-, izsakot virzienu uz leju un līdz ar to zināmu nobeigību, ir semantiski spēcīgāka, izteic darbības neatgriezeniskumu. Lai arī abas minētās prepozīcijas salikteņos var izcelt darbības intensitāti, salikumā ar verbu *λαμβάνω* formantam *κατά*- šī iezīme piemīt izteiktāk: paņemt, iegūt pilnībā, galīgi (salīdzinājumā ar *ἀνα*- gadījumiem – ‘pie-ņemt, uz-ņemt’).

Kopumā izvērtējot rakstā izklāstīto materiālu, jāuzsver, ka

- pretēji telpiskie virzieni *ανα*/*κατα*- salikteņos ar *λαμβάνω* var izteikt ne vien pretējas, bet arī savstarpēji sinonīmiskas nozīmes – fakts, kas vairāk saistāms ar pamatverba nozīmi ‘ņemt’, nekā ar pretējas nozīmes prepozīciju komponentiem salikteņu sastāvā; šie komponenti izteiks nozīmes nianšu gradāciju kontekstā;
- vieta / virziens (uz augšu/uz leju ņemt, likt) pārtop laika orientācijā: uzsākt vai atkārtot darbību vai arī ‘no-lik’ un nostabilizēt nemainīgi. Apskatīto salikteņu nozīmes pārnēsumi izriet no šī procesa.

¹¹ Prepozīcijas *εκ* variants pozīcijā pirms komponenta, kurš sākas ar patskani.

Literatūra un avoti

1. Adams F. A. 1885. *The Greek Prepositions studied from their original meanings as designations of space*. New York: D. Appleton and Company.
2. Babiniotis, Georgios. 2012. *Modern Greek Dictionary*. / Γ. Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
3. Bortone, Pietro. 2010. *Greek Prepositions: From Antiquity to the Present*. Oxford: Oxford University Press.
4. Giannakis, Georgios K. (ed.) 2013. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. Online Edition: First Last. BrillOnline Reference Works. Pieejams: <http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics>. [Skatīts: 27.07.2017.]
5. Holton, David, Mackridge, Peter, Philippaki-Warbuton, Irene. 2004. *Greek. An Essential Grammar of the Modern Language*. London and New York: Routledge.
6. Liddell, Henry G., Scott, Robert (compiled, revised and augmented). 1968. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.
7. *Liddell and Scott's Greek-English Lexicon Abridged: The Little Liddell*. Typeset in 2007 in larger type from the original, for easy reading and copied from the edition of 1909. Simon Wallenberg Press, 2007.
8. Luraghi, Silvia. 2003. *On the Meaning of Prepositions and Cases: The Expression of Semantic Roles in Ancient Greek*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
9. Smyth, Herbert Weir. 1920. *A Greek Grammar for Colleges*. American Book Company.
10. Soida, Emīlija. 2009. *Vārdarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
11. *Thesaurus Linguae Graecae. A Digital Library of Greek Literature*. Pieejams: <http://stephanus.tlg.uci.edu/>

Summary

This article focuses on the analysis of the Greek verb *λαμβάνω* ‘take, capture, gain’ and its semantics of potential vertical movement through the prepositions *ἀνά* ‘up’ and *κατά* ‘down’. The verb *λαμβάνω* with the two prepositions is widely used in both Ancient and Modern Greek. Its meaning for the vertical movement can be observed both in the direct and modified and figurative sense, therefore observations based on language diachrony may also be possible. The investigated material is considered comparatively, by juxtaposing the meanings and developmental features of the compound verbs with *ἀνά* and *κατά*. It is concluded that the dimension of position/direction as represented by the semantics of the prepositions in composite verbs often turn into a time dimension, indicating either an initiated or repetitive (*ἀνά*), or a finite, completed action (*κατά*). Both prepositions in combination with different verbs can also express an emphasis or amplification of the action; however, in compounds with *λαμβάνω*, only the *κατά* element generally performs such a function.